

В. Д. БАРАН, С. П. ПАЧКОВА

Поселення поблизу с. Горошеве на Середньому Дністрі

Поселення розташоване на лівому березі Дністра в урочищі Підгороддя, між селами Горошеве та Устя Борщівського району Тернопільської області. Урочище займає першу надзаплавну терасу площею 45,7 га і висотою 3—5 м. З півдня невеликий струмочок відділяє його від сусіднього урочища Кричунка, з півночі і заходу воно оточене скелями (рис. 1). Поселення виявлене експедицією Інституту археології

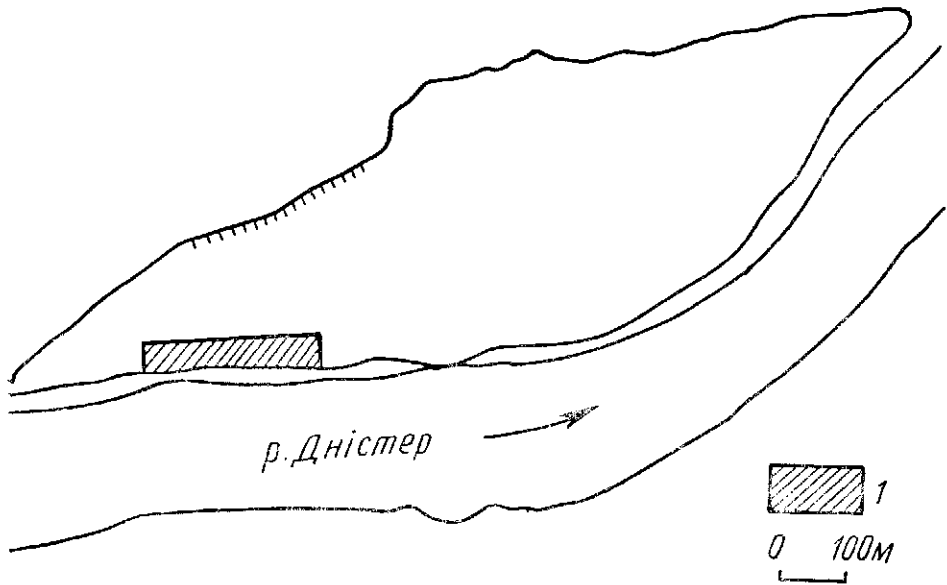

Рис. 1. План поселення поблизу с. Горошева.
1 — місце розкопів.

АН УРСР в 1969 р. Вздовж берега Дністра закладено шість розкопів. Культурний шар зберігся добре, хоч насиченість його знахідками незначна. Товщина на площі, де не було заглиблених у ґрунт будівель, доходила до 0,5 м.

Пам'ятка багатощарова. Будь-якої закономірності в розміщенні різночасних культурних залишків у шарі поза житловими і господарськими спорудами не спостерігалось. Не вдалося простежити й стратиграфію, тоді як топографічно різночасні об'єкти добре розмежовуються. Розташування їх свідчить, що ранньослов'янське поселення мстилось у нижчій частині узбережжя, а поселення рубежу нашої ери — на північ від нього у вищій частині урочища. Найвищий пункт пов'язаний з пам'яткою скіфського часу.

Пропонована стаття присвячена публікації споруд та матеріалів ранньослов'янського часу, відкритих в 1970—1971 рр.

У 1970 р. було закладено три розкопи, але тільки у третьому з них площею 126 м² виявлено слов'янські комплекси: два житла (№ 4, 5), господарську яму (№ 2) та залишки вогнища (№ 3).

Житло № 4 площею 12 м² розташоване на обриві берега (рис. 2). Сліди його були помічені на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, але виразні контури зафіксовано дещо глибше (0,5 м), на рівні жовтого

суглинкового материка. Житло має прямокутну форму, заокруглені кути, орієнтоване стінками за сторонами світу. Довжина західної стіни — 4,3 м, південної та північної — по 2,8 м. Східна зруйнована обвалом берега, проте її північно-східний кут позначається чітко. Долівка житла майже рівна і заглиблена на 1,1—1,15 м від сучасної поверхні (на 0,7—0,75 м від давнього горизонту). Вона являє собою щільний шар добре

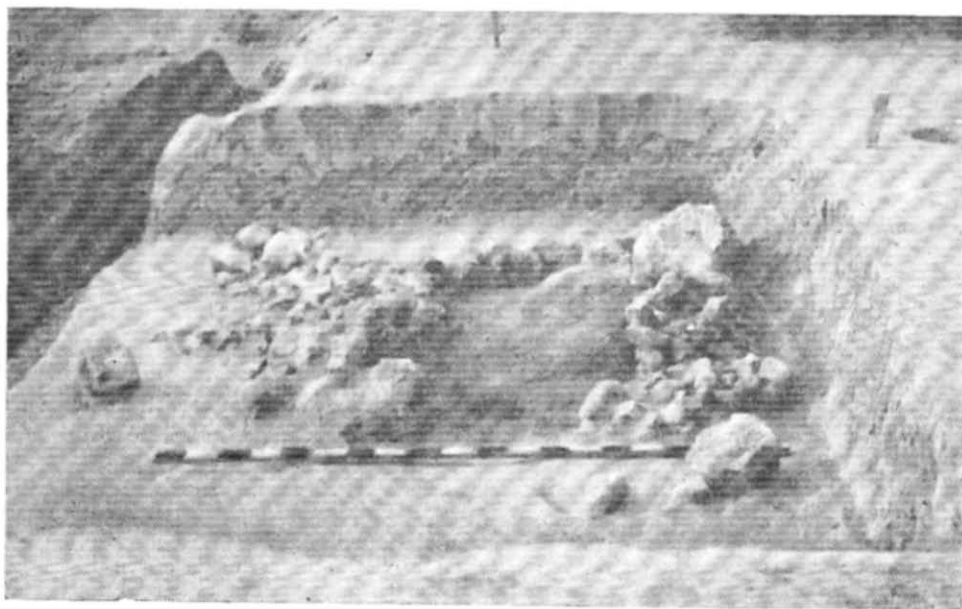

Рис. 2. Житло № 4. Вигляд з півночі.

утрамбованої жовто-зеленої глини. Від неї виразно відокремлюється заповнення напівземлянки — темносажисте, насичене обпаленим камінням. У двох місцях розчищено скупчення каменів. У північно-західному куті виявлена піща розміром 0,6×0,9 м, яка виходила за межі напівземлянки. Можливо, тут був вхід у житло. Всю його південну половину займав розвал печі-кам'янки (рис. 3) з добре випаленим черенем, на якому лежав товстий шар попелу та деревного вугілля.

Заповнення житла характеризується численними кістками тварин* та уламками кераміки, представленої вінцями, днищами та стінками ранньослов'янського посуду (рис. 4, 1—7). У верхньому шарі інколи траплялась кераміка більш раннього часу — рубежу нашої ери, наприклад, уламок жовтоглиняного глечика з псевдоручками, окремі фрагменти спеціально ошершавлених посудин тощо. Ці знахідки потрапили сюди з культурного шару, тому їх можна вважати випадковими.

Житло № 5 також виявлено в обриві берега на відстані 4 м на північ від попереднього (рис. 5). Воно являє собою напівземлянку прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтовану стінками за сторонами світу. Розміри її — 2,6×3,6 м, глибина — 0,9—0,95 м від рівня сучасної поверхні (0,5—0,55 м від давнього горизонту). Долівка глиняна, жовто-зеленого кольору, добре утримана. Вона чітко відрізняється від темного заповнення напівземлянки.

* Визначення остеологічного матеріалу з Горошівського поселення проведено Н. Г. Тимченко. В житлі № 4 знайдено 287 кісток, з них 83 належать свійському бичу; 45 — вівці чи кози; 51 — домашній свині; 4 — коневі та собаці; 80 — кісток не визначено.

У північно-східному кутку житла наявні залишки печі-кам'янки (рис. 3). Черинь її, підмазаний глиною, завтовшки 3—4 см, сильно обпалений. Його розміри — 0,8×1,1 м. Як і в житлі № 4, навколо череня були великі камені, а менші лежали поодаль від нього. Очевидно, перші становили основу печі, а другі — її верхню частину.

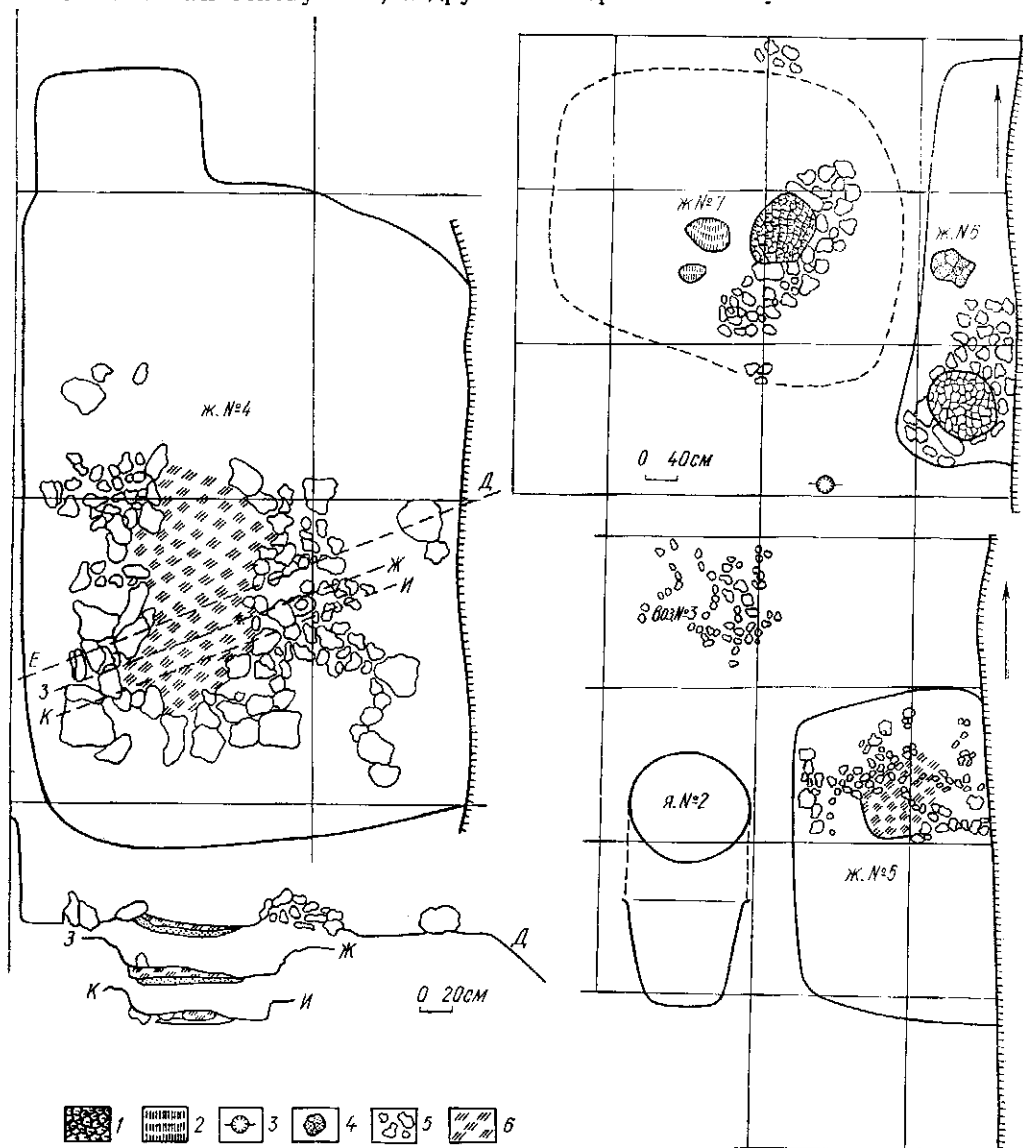

Рис. 3. Плани слов'янських жител (№ 4, 6, 7) і житлово-господарчого комплексу: житло № 5, яма № 2, вогнище № 3.

1 — под печі; 2 — залишки долівки; 3 — стовпова ямка; 4 — розвал горщика; 5 — каміння; 6 — попіл.

Під час розчистки заповнення знайдено в основному уламки глиняного посуду — переважно грубих ліпних горщиків та сковорідок, а також каміння, кістки тварин*. У верхньому шарі, з його західного краю, трапився великий фрагмент жовтолощеного кухля, який належить до рубежу нашої ери. Слід зазначити, що в цій напівзсмянці знахідок було значно менше, ніж у житлі № 4.

* Всього в житлі № 5 знайдено 43 кістки, з них 6 належали бичу, 6 — вівці чи козі, 31 — свині.

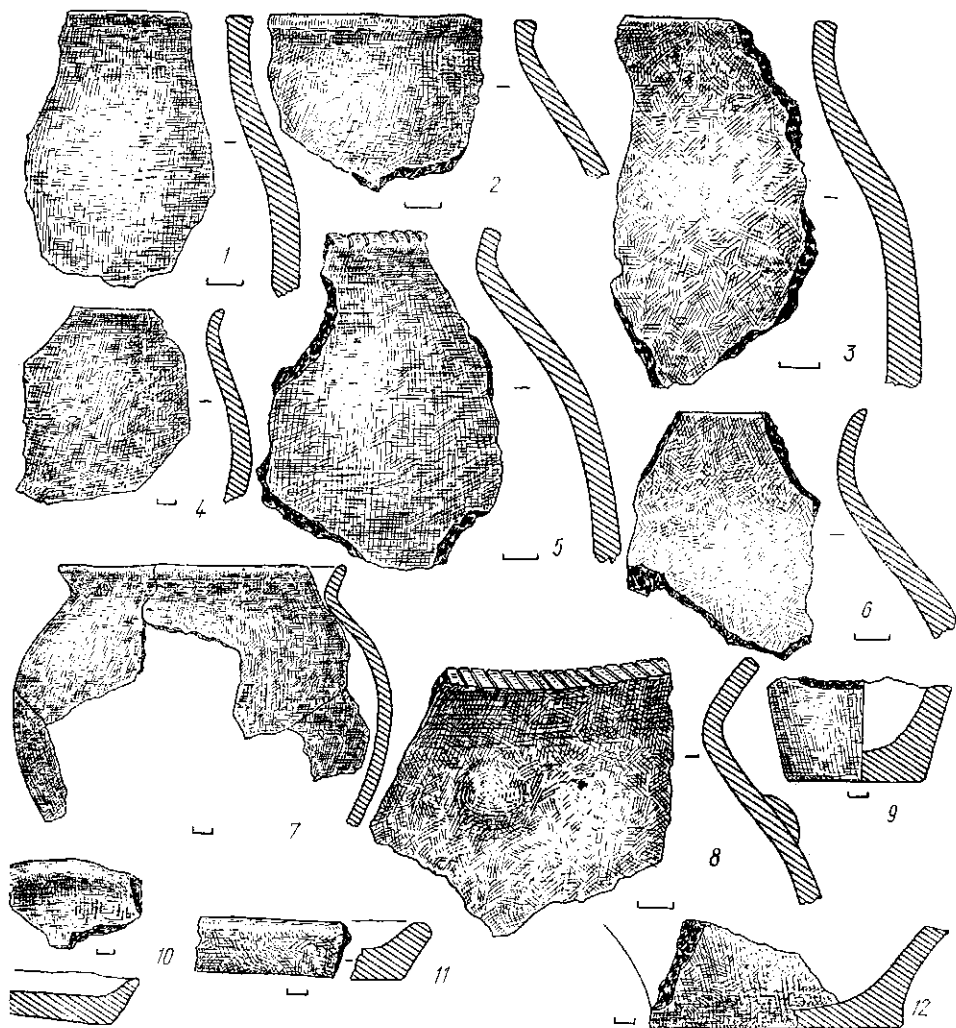

Рис. 4. Кераміка з слов'янських жител.

1—7 — з житла № 4; 8—10 — з житла № 7; 11, 12 — з житла № 6.

На відстані 1—1,2 м на північний захід від житла № 5 виявлено вогнище (№ 3), сліди якого були помічені ще на глибині 0,2 м від сучасної поверхні, а його основа зафіксована на глибині 0,4—0,5 м на рівні давньої поверхні. Залишки вогнища являли собою скупчення перепаленого каміння, змішаного з попелом, деревним вугіллям, уламками ранньослов'янської кераміки і кістками тварин (рис. 3).

За 1,5 м на південь від згаданого вогнища і 0,5 м на захід від житла виявлено яму № 2 господарського призначення. П'яму зафіксовано на рівні давньої поверхні (0,4—0,5 м від сучасної). Яма майже напівсферична за формою, діаметром 1,3 м, глибиною 0,9 м від рівня її виявлення (1,3 м від сучасної поверхні; рис. 3). В заповненні було багато уламків кісток, кераміки і каміння. В центрі, на глибині 0,5 м від давнього горизонту, знайдена нижня половина ранньослов'янського горщика з великими кістками тварин. Очевидно, в ямі зберігались запаси м'яса.

Кілька ранньослов'янських об'єктів було відкрито в 1971 р. У розкопі II загальною площею 210 м², закладеному за 11 м на північ від

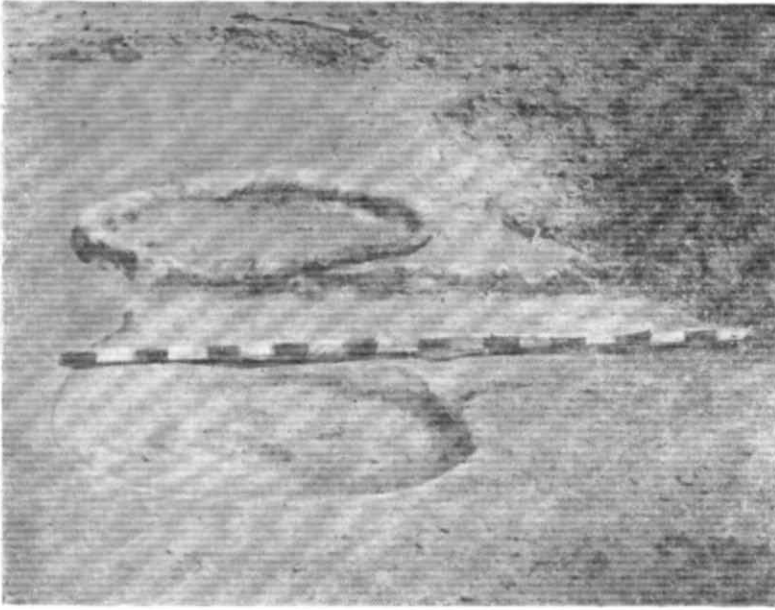

Рис. 5. Житлово-господарський комплекс: житло № 5, яма № 2, вогнище № 3. Вигляд з півночі.

розкопу III (1970 р.). В обриві берега зафіксовано залишки напівземляного житла № 6 (рис. 3). Воно заглиблене в землю на 0,25—0,3 м від давнього горизонту (0,7—0,8 м від сучасної поверхні). Збереглась лише його західна частина. Довжина західної стіни — 5,3 м, уцілілої частини південної — 1,5 м, а північної — близько 1 м. У південно-західному куті житла була піч-кам'янка з черенем овальної форми, розміром 1×0,9 м. Поряд з піччю, біля західної стіни, знайдено роздавлений великий ранньослов'янський горщик, який вдалося реконструювати (рис. 6).

Поблизу цього житла, за 0,5 м на захід від нього, відкрита ще одна напівземлянка (№ 7). Контури її простежувались слабо, оскільки вона лише на 0,10—0,15 м була заглиблена в передматериковий суглинок (рис. 3). У ній досить добре збереглися залишки печі-кам'янки у вигляді великого скупчення каменів. Черинь, підмазаний глиною і добре вишалений, має овальну форму і розміри 0,6×0,8 м; товщина — 3—4 см. На ньому лежав товстий шар посплу та деревного вугілля. З його північно-східного та південно-західного боку розчищено по одному великому каменю, які, очевидно, були в основі стінок печі. В розвалі її знайдено багато уламків кераміки, кісток тварин та залізний ніж (рис. 4, 8—10).

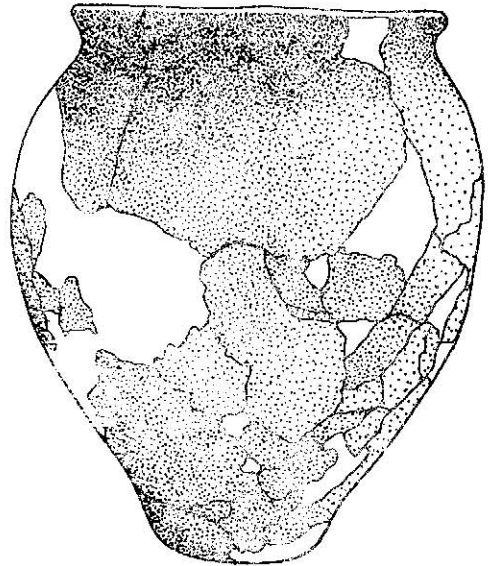

Рис. 6. Горщик з житла № 6.

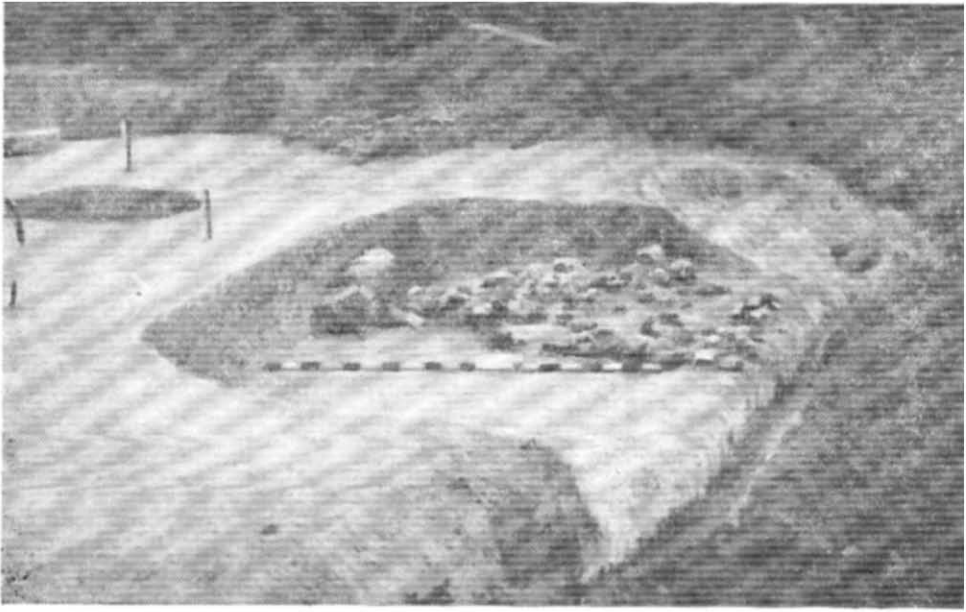

Рис. 7. Залишки жаровні. Видгляд з півдня.

У цьому ж розкопі на краю берега виявлено залишки печі-кам'янки № 5. Добре зберігся підмазаний глиною черінь прямокутної форми, з заокругленими кутами; розміри його — $0,9 \times 0,8$ м. На ньому лежав товстий шар попелу, вуглинок та дрібних уламків кераміки. По краях череня з західного, північного та південного боків лежали невеликі камені-кругляки. На південь від нього виявлено напівкруглу нішу, викладену з перепаленого каменю. Напевно, мешканці поселення почали перестроювати печі-кам'янку, але не встигли з якихось причин закінчити цю роботу. Виявлена піч уже функціонувала тривалий час, оскільки в черені чітко простежуються два прошарки глини товщиною 3—4 см, розділені темним сажистим шаром. Навколо череня зафіксовано шар перепаленої землі, змішаної з попелом і вуглинками. Особливо інтенсивним він був з північного боку череня, де за 0,2—0,3 м від нього простежено край глиняної жаровні. Вона являла собою круглу товстостінну сковороду діаметром 1,3 м, обпалецу до чорного кольору. Висота її бортиків — від 7 до 15 см, товщина стінок — до 8 см, а днища — 5 см. Жаровня виготовлена з крихкого пористого тіста, з великою кількістю органічних домішок (соломи, зерна та полови) (рис. 7).

Уламки таких виробів знайдено на ряді ранньослов'янських поселень на р. Тясміні, в Молдавії та на Сеймі¹. І. А. Рафалович на підставі розкопок слов'янського поселення в с. Ханське вважає, що подібні жаровні стояли поверх печей або були переносні². В нашому випадку жаровня встановлена збоку від печі. Як показала розчистка, це було її постійне місце, оскільки вона занадто велика і крихка для того, щоб її переміщати. Піч-кам'янка та жаровня, певно, входили до складу якоїсь напівземлянки, бо черінь зафіксовано на глибині 0,8 м від сучас-

¹ Д. Т. Березовец. Поселення уличей на р. Тясмині. — МИА, № 108. М., 1963, с. 175; його ж. До питання про літописних сіверян. — Археологія, т. VIII. Київ, 1956, с. 28—44; І. А. Рафалович. Матеріальна культура славян VI—IX вв. в Молдавії. — Очерки історії культури Молдавії. Кишинів, 1971, с. 59—119.

² І. А. Рафалович. Вказ. праця, с. 98.

ної поверхні, тобто на тому ж рівні, що й черинь печі в житлі № 6. Але контури її не вдалося помітити.

Ранньослов'янські об'єкти виявлено також у розкопі I (1971 р.). За 6 м на захід від обрива берега відкрито розвал печі-кам'янки № 1. Верхнє каміння зафіксовано на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, а черинь залягав на рівні 0,8 м. На ньому розчищено товстий шар попелу, перемішаного з вуглинками. На тій самій глибині за піччю (з західного та південно-західного боку) є сліди обгорілих дерев'яних плах — залишки перекриття споруди, якій, очевидно, належала піч. За конструктивними особливостями останньої її можна датувати третьою чвертю I тисячоліття н. е. Серед знахідок — окремі уламки ранньослов'янських посудин, значно більше кераміки рубежу нашої ери.

Подібна піч-кам'янка (№ 2) трапилась за 18 м на південь від першої. Своім західним краєм вона перекривала яму № 3 перших століть нашої ери. Серед каміння, з якого складена піч, та на її черені знайдено багато уламків ранньослов'янської кераміки, а подекуди й посуду рубежу нашої ери.

За 5 м на північний захід від згаданої печі трапились залишки вогнища № 5. Перепалене каміння було складене в формі піраміди з трикутною основою, яку зафіксовано на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Біля його північно-східного кута простежено невеличке скупчення перепаленої землі, сажі, попелу та деревного вугілля. Під час розчистки цього вогнища виявлено уламки ранньослов'янської кераміки.

Ще один об'єкт, на нашу думку, можна віднести до ранньослов'янського часу. Йдеться про скупчення кусків глиняної обмазки за 3—3,5 м на північний схід від печі-кам'янки № 2. Воно залягало на глибині 0,6—0,7 м від сучасної поверхні на площі $1,8 \times 1,4$ м. Дуже обпалені куски обмазки утворювали щільний шар завтовшки 5 см. З одного боку вони заглажені, з другого — нерівні. Не виключено, що це залишки всликої жаровні, форму і розміри якої остаточно визначити неможливо. Серед її уламків знайдено фрагмент залізного серпа.

Найчисленнішу групу знахідок, виявлених на поселенні, становить кераміка (в основному фрагментована). Кілька посудин вдалося реконструювати. Наявний матеріал дає певне уявлення про характер і вигляд керамічного комплексу. Він складається з уламків ліпних посудин. Деякі вироби мають на дніщі сліди від дерев'яного круга (уламок горщика з житла № 4).

Фрагментарність матеріалу не дає можливості докладно простежити техніку виготовлення посуду, однак деякі спостереження становлять певний інтерес. Дно окремих посудин має нерівну, шорстку поверхню зі слідами використання підсіпки при їх виготовленні. Часто денця і нижня частина стінок значно товстіші, ніж верхня. На багатьох фрагментах помітні стрічки, з яких виліплювався тулуб посудини. Але якою технікою парощували стінки — спіральною чи кільцевою, визначити важко. Принаймні, сліди зліплювання стрічок чи валиків добре заглажені і непомітні. Посудини невеликих розмірів, можливо формувались з одного куска глини. Поверхню посудин заглажували.

Деякі варіанти простежуються у складі керамічного тіста. Переважає глина із значною домішкою шамоту, піску та подрібнених органічних речовин (соломи, полови, зерна тощо). Поверхня таких виробів звичайно горбкувата. Невелика частина посуду виготовлена з глини, де є лише пісок та мілко подрібнені рослини, тому вона має гладку поверхню. Залежності між формою посудини та складом керамічної маси не простежується.

Випалювали вироби на вогнищах, на що вказує нерівномірний, плямистий колір. Частина фрагментів має сліди сильного повторного опа-

лення. Переважають посудини бурого кольору різних відтінків (від світлого до темного) або сірувато-коричневого.

Кераміка представлена двома основними формами: перша, що характеризує переважну частину посуду, — це горщики, друга — лише окремі екземпляри сковорідок.

Незначна кількість цілих посудин не дозволяє класифікувати горщики за типами і варіантами. Проте наявний матеріал дає можливість вважати, що на Горошівському поселенні основний тип становили горщики із слабо відігнутими вінцями та пологими плічками. Вінця низькі, прямі або трохи відхилені назовні. Найбільший діаметр припадає на верхню третину тулуба. Плічка похилі, в окремих випадках досить виразні (рис. 4, 1, 3—6).

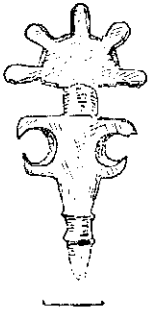

Рис. 8. Пальчаста фібула.

Горщики такої форми характерні для ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. Середнього та Верхнього Подністров'я, Молдавії, де вони становлять значну частину всієї кераміки³. За своїми пропорціями та профілюванням вони близькі до кераміки празького типу⁴.

Другий тип представлений біконічними горщиками (рис. 4, 2). Біконічні пропорції типові для пенківських пам'яток. Вони поширені на межі Лісостепу та Степу в Середньому Подніпров'ї та Побужжі⁵. Під вінцями горщиків цього типу інколи виступає наліпний валик з насічками чи гудзиками. Взагалі орнаментация посудин на поселенні дуже бідна і обмежується насічками, зачіпами та гудзиками (рис. 4, 5, 8).

Специфічною формою посуду тут є також сковорідки (рис. 4, 10, 11). Вони мають косий, з заокругленим краєм бортик заввишки 1,5—2 см та плоскі дніща товщиною до 1,5 см, діаметр їх сягає 30 см. З глини вироблялись і жаровні, які використовувались для просушування зерна.

Серед металевих виробів на поселенні знайдено невеликий залізний ніж та уламок залізного серпа. Ніж має пряму спинку і плоский черешок довжиною 3 см. Довжина леза — 6,5 см, ширина — близько 1,5 см. Лезо плавно переходить в черешок. Подібні за формою ножі відомі на багатьох слов'янських пам'ятках третьої чверті I тисячоліття. Серп пошкоджений: збереглась лише частина леза трохи вигнутої форми довжиною 13 см, шириною 2 см.

Цікаву групу знахідок становлять кістяні знаряддя з житла № 4. Це кістки ребер з відшліфованою виїмкою по внутрішньому краю. Їх призначення не зовсім ясне. Можливо, вони використовувались як лошцала.

З прикрас на поселенні виявлено невелику бронзову пальчасту фібулу дунайського типу. З лицьового боку вона прикрашена врізним ор-

³ И. А. Рафалович. Вказ. праця, с. 94; В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипшева (Рипшев II) на Западном Буге. — МИА, № 108. М., 1963, с. 360; Г. И. Смирнова. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре. — Раматки archeologicke, Rocnik I.I, 1960, с. 1, с. 222—238; И. С. Винокур, О. М. Приходнюк, А. Т. Смиленко. Исследование славянских памятников в Устье на Среднем Днестре. — АНУ в 1968 г., вып. III. Киев, 1971, с. 220—221.

⁴ D. Biálekova. Nove vsacoslovanske nalezy z juhozapadneho slovenska. — Slovenská archeológia, I, V, Bratislava, 1962; И. П. Русанова. Керамика раннеславянских поселений Житомирщины. — Аг. XX, Прага, 1968; Borokovský. Staroslavanska keramika ve Strední Evrope, Praha, 1940.

⁵ В. П. Петров. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясминье). — МИА, № 108. М., 1963, с. 210—230; Д. Т. Березовец. Поселение уличей на р. Тясмине. — Там же, с. 147—200; П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчицы в среднем течении Южного Буга. — Там же, с. 321—350.

наментом, а з протилежного збереглися основа та гачок для голки (рис. 8). Аналогічні фібули знайдено на поселеннях Ханська II в Молдавії і Шипот поблизу Сучави в Румунії⁶.

Аналіз культурних залишків дає можливість визначити час існування поселення. В розв'язанні цього питання головну роль відіграє керамічний комплекс і фібула. Кераміка за типами і формою датується в межах VI—VII ст. н. е., а фібула — VII ст. н. е. (за І. Вернером)⁷.

В цілому характер жител та виявлений інвентар поселення Горошева не відрізняється від інших слов'янських пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е. в Середньому Подністров'ї. Для нього, як і для решти поселень VI—VII ст. в цьому районі, типова наявність керамічних форм, близьких до посуду Верхнього Подністров'я і Волині, але тут є певна кількість біконічних горщиків, що знаходять аналогії в посуді пам'яток Південного Бугу і Молдавії. Це свідчить про те, що територія Середнього Подністров'я була місцем стику груп слов'янського населення, зокрема того, яке просувалося на південь у Подунав'я з межириччя Дніпра, Південного Бугу й Верхнього Дністра та інших західних районів.

В. Д. БАРАН, С. П. ПАЧКОВА

Поселение близ с. Горошева на Среднем Днестре

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок 1970—1971 гг. славянского поселения возле с. Горошева на Среднем Днестре. Открыты четыре полуземлянки, хозяйственная яма, надворный очаг, сушильный комплекс. Открытые объекты сопровождаются славянской керамикой третьей четверти I тысячелетия н. э., железными и костяными орудиями труда, костными остатками. Датируется славянское поселение пальчатой фибулой VII в. н. э.

Исследуемое поселение у с. Горошева не отличается от других славянских памятников третьей четверти I тысячелетия н. э. Среднего Поднестровья. Для него, как и для других памятников VI—VII столетий этого района, характерно наличие керамических форм, близких посуде Верхнего Поднестровья и Волины, с одной стороны, и керамике из славянских памятников Южного Буга и Молдавии, с другой. Это свидетельствует о том, что территория Среднего Поднестровья была местом стыка того славянского населения, которое продвигалось на юг в Подунавье из междуречья Днестра и Южного Буга, Верхнего Днестра и более западных районов.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, С. О. БЕЛЯЄВА

Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі

Проблема поховання східних слов'ян, що все ще залишається однією з найголовніших у радянській історіографії, безперечно, має вирішуватися на основі аналізу археологічних джерел рубежу ер і першої половини — середини I тисячоліття н. е. в межах всього Дніпровського басейну. На жаль, дослідники-славісти приділяли увагу в основному вивченню матеріалів більш північних лісостепових районів Подніпров'я і Правобережжя України. Пам'ятки ж першої половини I тисячоліття

⁶ И. А. Рафалович. Вказ. праця, с. 64, рис. 9, 1; Dan G. L. Teodor. Regiunile rasartene ale româniei în secolele VI—VII.— Memoria antiquitatis, I, 1969, с. 202, рис. 16, 2.

⁷ I. Wegner. Slawische Bügelfibeln des VII. Jahrhunderts. Reinecke Festschrift Mainz, 1950, с. 30, 40, 43, 158.